

Віра Ленделова

**ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНИЗМ МИЛОСТЬ І ЙОГО ЕКВІВАЛЕНТАЦІЯ
В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ КНИГИ ПСАЛМІВ**

Статтю присвячено семантиці (а власне, інтерпретації) старослов'янізмів, зокрема церковнослов'янізму *милость*, а також близькій йому за значенням лексемі *милосердие*, та його рефлексіям в українському перекладі Книги Псалмів.

Ключові слова: семантика, лексема, Книга Псалмів.

Вера Ленделова

Церковнославянизм милость и его эквивалентация в украинском переводе Книги Псалмов

Статья посвящена семантике (а собственно, интерпретации) старославянизмов, в частности церковнославянизма *милость*, а также близкой ему значением лексемы *милосердие*, и его рефлексиям в украинском переводе Книги Псалмов.

Ключевые слова: семантика, лексема, Псалтирь.

Vira Lendelova

Church slavonic word „mylist” [grace] and its equivalence in ukrainian translation of the Psalms

The present article focuses on semantics (interpretation) of Church Slavonic vocabulary, in particular Church Slavonic word *mylist* [grace] (and also close meaning word *myloserdiye* [clemency]) and its derivatives in the Ukrainian translation of The Psalms.

Key words: semantics, word, The Psalms.

Псалми (термін грецького походження ψαλμοί) – священні хвалебні пісні або вірші, єврейською *thillim* або *tilim* (= хвалебні гімни), призначені для виконання з інструментальним супроводом [12, с. 246; 15, с. 308]. Книгу Псалмів складають 150 різних за змістом пісень, поділених на 5 частин (або 5 книг за зразком П'ятикнижжя Мойсея), тобто Псалми 1-41, 42-72, 73-89, 90-106, 107-150. Один з рукописів з Кумранського краю поблизу Мертвого моря поміж біблійними текстами містить також один неканонічний псалм 151, відомий ще Септуагінті, тобто першому грецькому перекладу Старого Заповіту; зустрічається він за посиланнями в науковій літературі [17, с. 15-16] і в православному Псалтирі. Зазвичай псалми відомі під назвою *Давидові псалми*, хоча, за переказами, не належать одному авторові, тобто Давидові, королівському виконавцю псалмів („піснеспівцеві“), який є автором менш ніж половини з них. Черговість псалмів завжди була стабільною, незважаючи на їх переклади спершу з єврейської на грецьку, відомій як *Септуагінта* (на зламі 3-2 ст. до н.е.), а потім латиною під назвою *Вулгата* (4-5 ст.), які мають різну кількість псалмів, але в жодному випадку не йшлося про перегрупування текстів. У православних церквах донині використовують переважно переклади з грецької, упродовж перших століть нашої ери так було і в латиномовних країнах. Реформаторська церква перекладає псалми безпосередньо і принципово зі староєврейської; у такий же спосіб здійснює новочасні переклади і католицька церква.

Давидові псалми, які є продовженням традиції давніших псалмів, маючи на меті збудження побожних почуттів [13, с. 29] відповідно до правдивого віровчення євреїв, належать до різних літературних жанрів. Це насамперед гімни та елегії (індивідуальні та колективні) – віршовані літературні твори, оскільки вони виявляють ознаки, характерні (маємо на увазі передовсім високу поетичність цих текстів) швидше для поезії, ніж для прози. Коли ж йдеться саме про термінологічну визначеність літературного роду чи літературного жанру Давидових псалмів, то тут швидше будемо говорити про оду як один з найдавніших ліричних жанрів загалом. В античній Греції одою вважали пісню, призначену для музичного супроводу (гр. *Ódē* = пісня) [16, с. 337]. Окрім того, можемо говорити також про виразні приклади й інших літературних жанрів, наприклад елегії чи плачу, медитативних чи покайних віршів, паломницьких пісень тощо.

Головними мотивами псалмів є осягнення Бога, якого людина (як найвище творіння його рук) повинна возвеличувати, осмислення гріху, об'явлення (апокаліпсису), мотив народу Ізраїлю як особливого Божого скарбу чи Богом обраного народу і т. д. [12, с. 247]. У старому Ізраїлі псалми були невід'ємною частиною Служби Божої, а їх тексти сприймали не лише як своєрідне спілкування людини з Богом, але й як ритуал; йдеться, по суті, про „культову драму” [17, с. 13].

Припускають, що колись псалми творили єдине ціле зі святами. У часи апостольської церкви окремі псалми, за посиланнями на новозавітні цитати, використовували як самостійні пісні або молитви і, власне, найулюбленішими були ті з них, які можна було пов'язати з Ісусом Христом як очікуваним Месією [15, с. 308; 17, с. 13]. Мова псалмів ґрунтується на низці дуалістичних метафор, які можуть ускладнювати набуття досвіду містичної спільноти.

Читача, який вголос декламує псалми (чимало псалмів, яким притаманні паралелізми та акровірші⁷, левіти співали під час служб у Храмі (синагозі) антифонально, тобто у вигляді проголошень і відповідей), як правило, не зачіпала суть того чи іншого псалма, тому що, з огляду на багатство метафоричних образів, справжній зміст декламованого залишався для нього прихованим. Найшвидше – з посиланням на певні дослідження – він цілковито сприймав лише 3 основні дискурси: себе, Бога і ворогів (останні найчастіше поставали в образах диких звірів); але, безсумнівно, був цілком вражений особливою поетикою псаломних текстів, які демонструють боязкість, страх, поєднання емоційного з раціональним. На думку деяких дослідників [10, с. 78-79], співці псалмів усвідомлюють свою нездатність і неспроможність щось вдіяти проти страху, побоювань, боязні, які переходять у фізичний біль (див. зокрема псалом 55), тому так часто покладаються на Божу *милість* та *милосердя*, оскільки ці слова для них означають надію, утіху, спонуку, а також, як свідчить наступний аналіз, і благо та щастя.

Важливою підставою такої інтерпретації є ширші контекстні межі. З погляду сучасності можна сміливо говорити про те, що сама мова виступає як один із учасників усіх рівнів сигніфікації, у яких народжується зміст тексту. Найважливіше під час інтерпретації аналізованих біблійних текстів брати до уваги, як слушно зауважила Людмила Луцевич [5, с. 19-26], аналізуючи поетичну інтерпретацію псалтирного тексту на підставі глибоких досліджень Псалтиря, проведених С.С. Аверінцевим [1,2], двояку жанрову природу псалмів.

Це означає, що в цьому випадку стикаємося з реальною амбівалентністю *sacrum / profanum* – духовного і світського, релігійного і естетичного, пророцького і літературного. Таку особливість, яка є доволі виразною при дослідженні псалмів, треба брати теж до уваги при їх перекладі на сучасні мови, у нашому випадку на українську. У зв'язку із сказаним вище, не зайве пригадати сентенцію одного з найкращих чеських знавців Старого Заповіту Яна Геллера про те, що переклад біблійного тексту одночасно є і його інтерпретацією [11].

Зважаючи на поставлене нами завдання, наведемо пояснення слова „милість” зафіксоване, по-перше, в академічному Старослов'янському словнику спільної чесько-російської редакції [9, с. 326], по-друге, в новому виданні Словника староруської мови

⁷ * акровірш (грец. акрос – крайній і грец. στίχος – віршований рядок) – вірш, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово або речення, які несуть певну інформацію, найчастіше – ім'я того, кому присвячено акровірш; найстаршим акровіршем у християнській традиції вважають той, який утворює слово ІСНТНУС, що в християнській церкві було знаком імені Христа. Див.: Lazar Mirković, Pravoslavna liturgika II. Bělehrad 1965, ze srbštiny přeložil Peter Kormanik. – Prešov, 1994.

І. І. Срезневського [8, с. 137-138] а насамкінець – у Словнику старослов'янсько-українському [4, с. 106].

Отже, за Старослов'янським словником, слово *милость* має 2 значення: 1. (з грецької *έλεος, οίκτιρμος, εύνοια, εύμένεια, συγγνώμη, αντίληψις, έκδίκησις, συμπάφεια, ψιλανφρωπία, έλαιον*) *милосердие, пощада, сострадание, милость* (порівняй з чеською: *slitování, smilování, milost*); 2. *милостыня* (з грецької *έλεημοσύνη* (порівняй з чеською: *almužna, udělování almužny*). Якщо ж звернемося у цьому ж словнику до словникової статті *милосръдие* (з грецької *εύσπλαγγία, σπλάγγων, συμπάφεια, ψιλανφρωπία, εύσπλαγγος*), то побачимо, що його тлумачення майже збігається з поясненням слова *милость* у його першому значенні, незважаючи на те, що в його основі інші грецькі корені: порівн. *милосердие, сострадание, милость*; (порівн. з чеською: *milosrdství, slitování, milost*). Словник І. І. Срезневського фіксує слово *милость* в значенні „*милосердие, благорасположение, милость*, але також і *радость, сожаление, жалость*”, тоді як у слова *милосердие/милосръдие/милосърдие* жодних інших значень не наводить. З огляду на вищенаведене, цікавими видаються еквіваленти старослов'янізмів, подані у Словнику старослов'янсько-українському, де до стсл. *милость* пропонують українські відповідники *милосердя; милість; милостиня; побожність*, а до стсл. *милосръд(ьств)ие* – українські відповідники *милосердя; співпереживання; милостиня*. Зі словникових статей, присвячених церковнослов'янським *милость*, впливає, що його лексико-семантичне поле дуже багате і включає, власне, до свого складу (попри окремі винятки) і значення доволі близького синоніма *милосердие*. Через таку, здавалося б, семантичну близькість слово *милость* все ж таки зберігає своє семантичне ество, що має в собі до певної міри закодовану таїну, яка виконавцю псалмів відкривається лише в ширшому контексті або й може залишитися нерозкритою. На підтримку свого твердження наведемо примітку про широке значення слова *милість* в 10 виданні німецько-чеського перекладу Теологічного словника за редакцією К. Рагнера і Г. Форґрімлера, у якому *милість* (лат.: *gratia*, гр.: *χαρις*, чеськ.: *milost*) означає в теології „*благовільну, особисту, цілком незаслужену прихильність Бога до людини*”. *Милість*, отже, означає такий вияв цієї прихильності, що сам Бог людині повідомляє про себе, у той час як *милосердя* (чеськ.: *milosrdství*) – „*це бажання допомагати в нужді*”. Боже милосердя виражене в Старому Завіті насамперед характерними дієсловами *бути як мати, схилитися (до кого-чого)*. Попри усі – часто антропоморфні – сентенції про Божий гнів, Старий Завіт пронизує запевнення в Божому милосерді, милості та вірності/відданості згоді [14, с. 214].

Зацитованому поясненню семантики слів *милость* і *милосердя* найближчими є тлумачення лексеми *милость/милость/милост* у Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. [7, с. 592], який подає 2 значення цього слова: „1. (*благовоління, прихильне ставлення*) милість, ласка; 2. (*милосердя*) милість”, у той час як слово *милосердя* цей словник не фіксує як окрему лексичну одиницю. Порівнюючи церковнослов'янський Псалтир [6] з Книгою Псалмів українською мовою, констатуємо, що хоча лексема *милость* у церковнослов'янському Псалтирі передається в українській Біблії дуже часто тою ж самою лексемою, тобто словом *милість*, проте нами знайдено чимало прикладів, коли ці слова не збігаються, і на місці цсл. *милость* засвідчено в українському перекладі лексему *милосердя* (див.: Пс. 25, 10; 26, 3; 90, 14; 106, 1; 107, 1; 109, 16, 21, 26; 117, 2; 118, 1; 119, 64, 77, 124, 149, 159; 136, 1-26; 138, 2; 143, 8, 12; 145, 9, а також *ласка* (106, 7) або *добро* (23, 6), причому в останньому випадку маємо в українському перекладі на місці цсл. *милость* не просто *добро*, а словосолучення *добро й милосердя*. У цьому контексті є доволі цікавим порівняння цього пасажу з відповідним уривком із чеського перекладу псалмів [17, с. 75]. Зіставлення засвідчує майже цілковиту їх тотожність, тобто ...*dobrota a milosrdství*. Вартий уваги і той факт, що деякі теологи [11,13] зауважили в цьому

випадку також паралелізм зі словами *щастя* і *милість*, які уособлюють, втілюють самого Бога, ототожнюються ним. Варто зазначити, що виконавець псалмів, декламуючи цей уривок із церковнослов'янського Псалтиря, без глибшого аналізу і теологічної підготовки заледве зміг би інтерпретувати це місце в 23 псалмі так, як воно є насправді. З огляду на це, як екуменічний переклад чеського псалтиря, так і новий український переклад, вдало зроблені безпосередньо із староєврейської і старогрецької, є цінним свідченням інших, імпліцитних значень церковнослов'янзму *милость*.

А зараз трохи повернемося назад і звернемося передовсім до українського Псалтиря та виділимо всі вірші із аналізованою лексемою *милосердя*, а потім ці віршовані уривки порівняємо з церковнослов'янським текстом. Аналіз засвідчує, що нерідко еквівалентом *милосердя* є не лише *милость*, як вже було сказано, але й церковнослов'янська лексема *щедроты*, напр.: Пс. 25, 6 (*Помяни щедроты твоя, Господи...*); Пс. 51,3 (*Помилуй мя, Боже, по велицей милости твоей, и по множеству щедрот твоих...*), а також в низці інших псалмів (див.: Пс. 77, 10; 103, 4; 119, 77; 119, 156). У 102 псалмі (14 вірш) на місці українського *милість* маємо в церковнослов'янському Псалтирі дієслівну форму *ущедрити* (...яко время *ущедрити* його). Словник І. І. Срезневського тлумачить лексему *щедрота* як „милость, милосердя” або як „благорасположение” чи як „чистосердечие, простота сердца” [8, с. 1607]. Для повноти аналізу додамо: у чеському перекладі в усіх цих випадках у цитованих псалмах найчастіше виступає як відповідник українського *милосердя* тотожний еквівалент *milosrdenství*, але також і *slitování* = укр. *жаль/жалість/співчуття/пощада* (Пс. 51, 77, 103, 119) або *smilování* = укр. *пощада/змишування/милосердя* (Пс. 77).

Проведений аналіз засвідчив, що змістовий і формальний рівні псалмів вказують на безпосередній зв'язок лексеми *милость* зі станом безнадії, смутку, а також надії, добра, любові тощо, що добре відображено багатством семантично різних відтінків і за значенням споріднених таких церковнослов'янств (старослов'янств), як *милість* і *милосердя*. Семантична широта цих лексичних одиниць є доволі очевидною, особливо при перекладі (головно в перекладах екуменічних і сучасних, здійснених безпосередньо зі староєврейської і старогрецької) на сучасні слов'янські мови, у нашому випадку на українську або чеську, які в багатьох випадках виявили однакові або подібні риси аналізованих лексем. До того ж ми пересвідчилися, що, незважаючи на те, що сакральний текст вибудований на інших засадах, ніж мистецький текст загалом, але і в ньому попри подекуди схематичне сприйняття зображуваної дійсності актуалізовані метафоричні аспекти творення цілісного значення слова *милість*. Свідченням цього є цитовані вірші церковнослов'янського Псалтиря (у нашому випадку в російській рецензії) при пошуку адекватних відповідників церковнослов'янству та його наступних інтерпретаціях, власне, при перекладі на сучасну українську мову.

Література

1. Аверинцев С.С. Арфа царя Давида. Избранные псалми // Мир Библии. – № 1.– 1994.
2. Аверинцев С.С. Слово Божие и слово человеческое // Новая Европа. – № 7. – 1995.
3. БІБЛІЯ АБО КНИГИ СВЯТОГО ПИСЬМА СТАРОГО Й НОВОГО ЗАПОВІТУ із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Українське біблійне товариство. – 1993.
4. Белей Л., Белей О. Словник старослов'янсько-український. – Львів : Свічадо, 2001.
5. Луцевич Л. Поэтическая интерпретация псалтырного текста (С.С.Аверинцев). // Художественный текст: Восприятие. Анализ, Интерпретация : сб. науч. ст. – № 4. – Вильнюс. – 2004.
6. ПСАЛТЫРЬ. – Мукачево: Мукачівсько-Ужгородська єпархія, 1991.
7. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : у 2-х т. – К. : Наук. думка, 1977– 1978.
8. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка : [репринт. изд.]. – М. : Книга, 1989.
9. Старославянский словарь (по рукописям XI-XI веков) / под ред. Р.М.Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – М. : Русский язык, 1994.

10. Bauer J. Žalmy v psychoterapii anxiózně-depresivních pacientů // Kořeny a vykořenění. – Olomouc, 2003.
11. Heller J. Hlubinné vrty. – Praha : Kalich, 2008.
12. JUDAISMUS od A do Z. Slovník pojmů a termínů. – Praha : Sefer, 1992.
13. Kovář F. Filosofické myšlení hellenistického židovstva. – Praha : Hermann & synové, 1996.
14. Rahner K., Vorgrimler H. Teologický slovník. – Praha : Vyšehrad, 2009.
15. Rendtorff R. Hebrejská bible a dějiny. Úvod do starozákonní literatury. – Praha : Vyšehrad, 2000.
16. Všeobecná encyklopedie DIDEROT ve čtyřech svazcích. – Praha : Nakladatelský dům OP, 1996-1998.
17. ŽALMY. Ekumenický překlad. – Praha, 1976.